

BARBARI DOLAZE

VULGARNOLATINSKI I KRŠĆANSKI LATINSKI U KASNOM RIMSKOM CARSTVU

S obzirom na velik povijesni značaj seoba naroda između 5. i 7. stoljeća, očekivali bismo da su one u potpunosti izmijenile jezičnu kartu Europe. Jezičnom povjesničaru zanimljivo je upravo to što do zamjene jezika nije došlo u velikom dijelu Europe koji su zauzeli barbari: latinski je prevladao u čitavoj Italiji, Galiji i Hispaniji, usprkos uzastopnim valovima germanskih osvajanja, održao se čak i u Daciji, kojom su Rimljani vladali razmjerno kratko, a i u Dalmaciji je, barem u gradovima, preživio prvi val naseljavanja Slavena. Druga je povijesno zanimljiva stvar to da je do drastičnih promjena ipak došlo u nekim dijelovima Carstva, primjerice u Britaniji, gdje je latinski potpuno nestao, a britski je postupno izguran na krajnji zapad Otoka, ili u unutrašnjosti Ilirika, gdje je prevladao slavenski. Povjesničar se pritom mora zapitati koji su čimbenici doveli do zamjene jezika ondje gdje se ona doista i dogodila i zašto se takva zamjena nije dogodila posvuda.

S druge strane, i latinski je jezik evoluirao na različite načine u raznim provincijama gdje se održao i gdje su poslije nastali romanski jezici. To je bio dug proces, bez jakih povijesnih rezova, te je nemoguće precizno reći kada je govorni, tzv. vulgarni latinski postao nekim od romanskih jezika. Dijelom je to i zato što se vulgarnim latinskim razmjerno malo pisalo. Već kod Petronija (oko 27–66. posl. Kr.), koji u svojem romanu *Satyricon* vješto karakterizira neke likove govorom, pokazujući da govore kao neuki *homines novi*, nalazimo oblike koji predstavljaju inovaciju u odnosu na gramatičku normu Ciceronova vremena. Nažalost, Petronijev književni eksperiment s govornim latinskim nije našao prave nastavljače, te u kasnijim stoljećima Carstva nije bilo pisaca koji su svjesno željeli pisati književna djela na vulgarnom latinskom. Tim su jezikom pisali samo oni koji nisu znali bolje, poput Vegecija Renata, autora priručnika za veterinu *Mulomedicina Hironis* (4. st.), ili kršćanke Egerije⁹⁹ koja je u 5. st. opi-

⁹⁹ Prema nekim mišljenjima zvala se zapravo *Aetheria*.

sala svoje hodočašće u Jeruzalem (tzv. *Peregrinatio Egeriae*) jednostavnim govorom puka. Iz jezika je takvih, većinom slabo obrazovanih pisaca, moguće utvrditi glavne promjene koje su se dogodile u vulgarnom latinskom tijekom prvih stoljeća posl. Kr., te rekonstruirati velik dio gramatike i rječnika toga jezika. Vidi se, primjerice, da su u njemu otpali neki gramatički nastavci (završno *-m* u akuzativu jednine i *-s* u nominativu), da su nestale mnoge nepravilnosti u gramatici (npr. »deponentni« glagoli poput *loquor* »govorim« ili *sequor* »slijedim«) te da su bile u upotrebi mnoge riječi koje se nisu udomaćile u »standardnom« latinskom (npr. *bucca* umjesto *os* za »usta«, ili deminutiv *auriculum* umjesto *auris* za »uho«). S druge strane, obrazovani kršćanski pisci, koji tijekom 4. stoljeća postupno izlaze iz ilegalnosti s Konstantinovim priznavanjem kršćanstva, trude se pisati i tako da budu razumljivi neobrazovanim masama, i tako da pokažu svoj kontinuitet s učenim jezikom rimske književnosti, koja ih je odgojila. Na taj način u djelima Augustina i Jeronima nalazimo netaknutu morfologiju klasičnog latinskoga (uključujući padežne nastavke s *-m* i *-s* i deponentne glagole), ali i mnoge sintaktičke konstrukcije nastale pod utjecajem grčkoga teksta Biblije i riječi kojih nema kod klasičnih pisaca, ali su se upotrebljavale u govoru njihova vremena. I *Vulgata*, Jeronimov prijevod Biblije na latinski, koji će stoljećima ostati glavnim svetim tekstom zapadne Crkve, pisana je na specifičnom »kršćanskom« latinskom koji je tražio kompromis između učenog standarda i pučkoga govora koji su osuđivali gramatičari. Poruka je kršćanstva oduvijek bila poruka jednakosti svih ljudi u vjeri, no povijest je književnosti u antici u najvećoj mjeri povijest kulturnoga elitizma. Pa ipak, analiza jezika većine kršćanskih pisaca četvrtoga, petoga i šestoga stoljeća jasno pokazuje odmak od purizma učene poganske tradicije. Kao što je rekao sv. Augustin: *Melius est reprehendant nos grammatici quam non intelligant populi.* (»Bolje je da nas osude gramatičari, nego da nas narodi ne razumiju«, *Enarrationes in Psalmos*, 138.20) I u povijesti Rima, kao i u povijesti Europe, puristička su se razdoblja redovito smjenjivala s »populističkima«, a često je u istom razdoblju bilo i populistica i purista.

Sidonije Apolinar (*Sidonius Apollinaris*, oko 430–489), rođen otprilike u vrijeme kad je Augustin umro, bio je biskup Clermonta u Galiji i jedan je od rijetkih autora iz petog stoljeća čija su nam pisma sačuvana. Stil je tih pisama pompozan i kičen do nerazumljivosti, a Sidonije je pišući na taj način zacijelo htio impresionirati svoje čitatelje pokazujući da je i on savladao sve vještine klasične retorike; njegova djela, međutim, nisu bila namijenjena puku, već njegovim učenim suvremenicima. I sam je, za razliku od Augustina, čije je podrijetlo bilo razmjerno skromno, bio pripadnik aristokracije. Bio je zet jednoga od posljednjih rimskih careva, Avita,

kojega u jednoj svojoj pjesmi besramno hvali, kao što je u drugoj pjesmi hvalio i Majorijana, uzurpatora koji je svrgnuo (i vjerojatno dao ubiti) Avita.

S djelima latinskih crkvenih otaca i prevoditelja Biblije Jeronima na zapadu, te s grčkim jezikom Novoga zavjeta na istoku, europska je kultura dobila još jedan književni kanon, uz onaj klasične grčke i rimske književnosti. Utjecaj je »kršćanskog« grčkog i latinskog jezika na sve europske jezike kasnijih razdoblja bio golem, a osobito se očitovao na području leksika (svi su europski jezici puni grčke i latinske crkvene terminologije) i sintakse, budući da su prevodeći biblijske tekstove autori prijevoda na europske jezike često kopirali grčke i latinske sintaktičke konstrukcije. Primjerice, grčki je *ekklesia* izvorno riječ koja znači »skupština«, a potom i »zajednica kršćana, Crkva«; putem latinskoga *ecclesia* ova je riječ dospjela u romanske jezike (fr. *église*, tal. *chiesa*). Druga je grčka riječ za crkvu (isprva kao zgradu) bila *kyriakē* »gospodnja« (zgrada, usp. lat. *basilica* »palača«, poslije i »crkva«, od gr. *basileús* »kralj«). Odatle je, preko vulgarnolatinskoga, ova riječ dospjela u germanske jezike (eng. *church*, njem. *Kirche*), a njihovim posredovanjem i u slavenske, odakle hrv. *crkva*, polj. *cierkiew* »pravoslavna crkva«. Iz grčkoga *epískopos*, što je isprva značilo »nadglednik«, a potom »biskup«, posuđeno je lat. *episcopus*, odakle njem. *Bischof*, eng. *bishop*, fr. *évêque* i tal. *vescovo*. S druge strane, riječi kao *križ*, *misa* i *hostija* potekle su iz latinskoga: *križ* od latinskoga *crux* (usp. i fr. *croix*, njem. *Kreuz*, eng. *cross* itd.), *misa* od latinskoga izraza *ite missa est* »Idite, misa je«¹⁰⁰ (usp. i eng. *mass*, njem. *Messe*), a *hostija* (kao i njem. *Hostie*, tal. *hostie*) od latinske riječi *hostia*, koja je u pogansko doba označivala žrtveni prinos, možda isprva i ljudski (lat. *hostis* znači »neprijatelj« i etimološki je srodno s njem. *Gast* »gost« i stsl. *gostb*).

LATINSKI I JEZICI BARBARA

Latinski je ostavio duboke tragove i u neromanskim jezicima koji su prevladali na područjima rimskih provincija. Velik broj riječi koje su iz latinskoga preuzeli neromanizirani stanovnici rimskih provincija, ali i novopridošli barbari, svjedoči o prestižu što su ga latinski jezik i rimska kultura uživale u usporedbi s »barbarskima« čak i u doba slabljenja i propasti Rimskoga Carstva. U albanskome je gotovo polovica rječnika latinskog podrijetla, uključujući i potpuno obične riječi kao što su *mik* »prij-

¹⁰⁰ Etimološki priručnici se ne mogu složiti je li *missa* u tom izrazu posuđenica iz hebr. *misah* »žrtva« ili se pak radi o participu lat. glagola *mittere* »poslati«. U tom bi slučaju izraz *Ite, missa est* značio »Idite, otpušteno je«.

telj« (od latinskoga *amīcus*), *qen* »pas« (od latinskoga *canis*), *shëndoshë* »zdravlje« (od latinskoga *sanitās*), *mbret* »car« (od latinskoga *imperātor*), *kofshë* »stvar« (od lat. *causa* »uzrok«, ali usp. tal. *cosa* »stvar«), *shtëpi* »kuća« (od lat. *hospitium*), *ushtri* »vojska« (od latinskoga *exercitus*), *qytet* »grad« (od lat. *civitās*), *fjalë* »riječ« (od lat. *fābella* »priča«), *fe* »vjera« (od lat. *fidēs*), *vepër* »rad, posao« (od lat. *opera*) itd. Slično je na posve drugom kraju Europe, u velškom, gdje su iz latinskoga posuđene riječi poput *ffrwyth* »plod« (od lat. *fructus*), *ffin* »kraj« (od lat. *fīnis*), *elfen* »element« (od lat. *elementum*), *corff* »tijelo« (od lat. *corpus*), *cegin* »kuhinja« (od lat. *cočina*), *cannwyl* »svijeća« (od lat. *candēla*), *awr* »sat« (od lat. *hōra*), *cwlltr* »nož« (od lat. *cultrum*), *gwydr* »staklo« (od lat. *vitrum*), *parth* »dio« (od lat. *pars*), *nifer* »broj« (od lat. *numerus*), *myfyr* »pamćenje« (od lat. *memoria*), *melin* »mlin« (od lat. *molīna*), *llyfr* »knjiga« (od lat. *liber*), *saeth* »strijela« (od lat. *sagitta*), *pysg* »riba« (od lat. *piscis*), *ysgrif* »pisati« (od lat. *scrībo*), *ymherawdr* »car« (od lat. *imperātor*) itd. Usporedba velškoga *ymherawdr* i albanskoga *mbret* s latinskim izvornikom (*imperātor*) dobro pokazuje koliko su dalekosežne promjene pretrpjele te latinske posuđenice u jezicima-primaocima, što svjedoči o tome u kako su davno doba bile posuđene.

I u Iliriku, gdje se u doba dolaska Slavena na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće, govorilo latinski, dolazilo je do intenzivnih jezičnih dodira, te su u hrvatski (često u čakavske dijalekte) posuđene brojne latinske riječi kojih nema u drugim slavenskim jezicima, npr. *ràčūn* (od lat. *rātio*), *ràka* (od lat. *arca* »škrinja«), *bòsiljak* (od lat. *basilicum*), *vřt* (od latinskoga *hortus*), *mětva*, *mětvice* (od lat. *mentha*), *ùlje* (od lat. *oleum*), *lignja* (od lat. *loligo*), *jègulja* (od lat. *anguilla*), *lòčika* (od lat. *lactuca*), *vřč* (od lat. *urceus*), pa i naziv za boju kose *plāv*, što dolazi od lat. *flāvus* »žut« (u značenju »plav« riječ nije posuđena).¹⁰¹ Čak je i novogrčki sačuvao mnogobrojne latinske posuđenice koje su u jezik ušle u doba rimske vladavine nad Grčkom, npr. *saíta* »strijela« (od lat. *sagitta*), *bígla* »straža« (od lat. *vigilia*), *armári* »ormar« (od lat. *armarium*), *kástro* »utvrda« (od lat. *castrum*), *fusáto* »vojska« (od lat. *fossatum* »vojni logor«). Zanimljivo je da je u grčkom, usprkos tisućljetnoj grčkoj pomorskoj tradiciji, mnoštvo riječi za morske ribe, ribolov i pomorstvo latinskoga (ili romanskog) podrijetla.

Rimsko Carstvo je tijekom trećega stoljeća proživljavalo unutrašnju krizu; neodlučni ratovi s Partima na istoku nisu doveli do nove teritorijalne ekspanzije, a vlast su u Rimu u više navrata preuzimali vojskovođe, koji često ne bi vladali dulje od nekoliko mjeseci. Teško je i nabrojiti sve rimske careve tijekom turbulentnih desetljeća trećega stoljeća. Istodobno,

¹⁰¹ O ranim latinskim posuđenicama u hrvatskome v. M. Matasović 2011.

na istočnim granicama Carstva od ušća Rajne u Sjeverno more do ušća Dunava u Crno more, okupljali su se novi narodi, koji će u idućih dvjestotinjak godina zabiti posljednji čavao u lijes Zapadnoga Carstva. Ti su narodi bili uglavnom germanski, premda je među njima bilo i skitskih Sarmata i Alana, od kojih su neki služili kao strijelci u savezničkim trupama rimskih legija. Štoviše, ti su narodi svoj etnički identitet oblikovali upravo u ratu i trgovini s Rimom. Bili su ujedinjeni u plemenske saveze, koji su se često mijenjali, pa nije neobično da germanska plemena na rimskim granicama u 4. stoljeću uglavnom nisu ista kao ona koje spominje Tacit koncem 1. stoljeća. Franci, narod koji će osnovati najmoćniju i najtrajniju germansku državnu tvorevinu, bili su Tacitu još nepoznati. S druge strane *Ubbi*, germansko pleme koje je u Tacitovo doba kontroliralo područje donje Rajne, kasnije posve nestaje s povijesnog obzora.

Da dobro organizirane skupine germanskih pljačkaša mogu ozbiljno ugroziti Rim, vidjelo se već u drugoj polovici 2. st. posl. Kr., za ratova koje je Marko Aurelije u Noriku vodio s germanskim Markomanima (njihovo ime, izvedeno od germanskoga *marka- »pokrajina, pograničje« i *manna- »čovjek«, značilo je jednostavno »graničari«, »Ukrajinci«). Premda su Markomani pobijeđeni, tijekom 3. stoljeća Rim je napustio neobranjiva područja Germanije između gornje Rajne i gornjeg Dunava, gdje se kao važan germanski narod pojavljuju Alamanni, čije je ime sačuvano u francuskom nazivu za Nijemce (*Allemands*). Izvorno je to zacijelo bio savez raznih plemena, jer *Alamanni* je na germanskom značilo jednostavno »svi ljudi«, odnosno »savez«. Oni su tijekom 4. stoljeća igrali važnu ulogu u rimskoj vojsci, gdje su služili kao plaćenici. Kasnije u 4. stoljeću njima se pridružuju i Franci, germansko pleme naseljeno na srednjoj i donjoj Rajni. U to je doba značajno porasla vrijednost Germana kao ratnika: polugoli divljaci koji vitlaju sjekirama i kratkim mačevima, kako Germane opisuje stariji rimski pisci poput Tacita, od 4. stoljeća naučili su se služiti duljim mačevima rimskoga tipa (*gladius*) i dugim kopljima; osim toga među njima se proširila upotreba kaciga i oklopa od željezne žice, a sve su vještije upotrebljavali i konjicu.¹⁰² Konstantin Veliki angažirao je velik broj germanskih plaćenika u svojem ratu sa suparnikom Maksencijem, a tijekom 4. st. mnogi su germanski vojskovođe dosegli visoku rimsku titulu *magister militum*. Jedan je od njih, Stilihon, zapravo, neformalno vladao Rimskim Carstvom između 395. i 408. godine. Naposljetku, i on je bio samo još jedan u nizu »romaniziranih« Germana koji su se stoljećima uključivali u život Carstva, počevši od pobjednika u Teu-

¹⁰² V. Todd 1995: 42–45. Gotska je konjica odigrala presudnu ulogu u odlučujućoj bitki protiv Rimljana kod Hadrijanopola 378.

toburškoj šumi, Arminija (v. str. 73), koji je dobar dio života proveo služeći istim rimskim legijama koje je na koncu odsudno porazio.

GOTI

U drugoj su polovici 3. st. na povijesnu scenu stupili Goti, prvi istočni Germani s kojima se Rim susreo.¹⁰³ Po vlastitoj predaji, koja je vjerojatno vjerodostojna, a sačuvao ju je njihov romanizirani povjesničar Jordan u 6. stoljeću, Goti su u osvit povijesti iz Skandinavije pristigli na područje oko ušća Visle u Baltik. Ondje o njihovoj nekadašnjoj prisutnosti vjerojatno svjedoče toponimi kao *Gdańsk* i *Gdynia*,¹⁰⁴ što su danas imena poljskih gradova. Tijekom 2. i 3. st. pr. Kr. vlast se Gota proširila na golemom području od Baltika do Crnoga mora, te se može pretpostaviti da su upravo oni osnovali prvu državnu tvorevinu u istočnoj Europi. U kojoj se mjeri radilo o pravoj »državi«, a u kojoj o savezu plemena koja su dijelila jezik, duhovnu i materijalnu kulturu, teško je reći, no nema dvojbe da su tijekom idućih nekoliko stoljeća Goti sačuvali svijest o vlastitoj etničkoj pripadnosti, čak i kad su se podijelili na dva odvjetka, Istočne Gote (ili Ostrogote) i Zapadne Gote (odnosno Vizigote). Iz prvih stoljeća poslije Krista potječu i najraniji dodiri Gota s predcima kasnijih Slavena, do kojih je moralo doći negdje na području južne Poljske i zapadne Ukrajine, te velik broj germanizama u praslavenskom jeziku potječe upravo iz gotškoga. U njih možemo ubrojiti npr. riječ za »bukvu«, koja je značila i »slovo« (jer su se runska slova urezivala na bukvinu koru, usp. got. *bōka* »knjiga, pismo«, eng. *book* »knjiga«, stsl. *buky* »slovo«), »humak« (stsl. *xlǫmъ*, rus. *xolm*, hrv. *hûm*, usp. njem. *Holm* »otočić«, ranije i »brijeg«), »puk« (stsl. *plǫkъ*, rus. *polk*, hrv. *pûk*, usp. njem. *Volk* »narod«), »mito« (riječ koja je prije značila »carina«, usp. strus. *myto*, polj. *myto* od got. *mota* »carina«), zatim riječ za »kruh« (stsl. *xlěbъ*, rus. *хлеб* od got. *hlaifs*), »koptao« (stsl. *kotъlъ*, rus. *котёл*, hrv. *kòtao*, usp. got. *katil-*, steng. *cytel*), »staklo« (rus. *стекло*, polj. *szkło*, hrv. *stàklo*, usp. got. *stikls* »vrč«), »šljem« (strus. *šēlomъ*, hrv. *šljēm*, usp. stvnj. *helm*), te slavenski naziv za »vlada-

¹⁰³ O povijesti Gota i njihovih odnosa s Rimom v. kapitalno djelo Herwiga Wolframa (1988). Novije i suštinski različite poglede o povijesti i identitetu Gota i drugih germanških barbara iznosi Guy Halsall (2007), no »dekonstruktivistički« pristup povijesti toga autora prilično je različit od onoga koji se zastupa u ovoj knjizi.

¹⁰⁴ Oba toponima sadržavaju korijen *Gud- < *gud- koji se izvodi iz imena Gota (isti je etnonim zabilježen i kao *Gutar* (mn.) u istočnom staronordijskom, te kao *Gudai*, što je litavski naziv za Bjelorusu). I skandinavski toponimi kao *Gotland* (ime švedskoga otoka) i *Göteborg* (ime grada u Švedskoj) potvrđuju da su Goti kao etnička skupina (za razliku od nekih drugih germanskih naroda) oblikovani i prije kontakta s Rimom.

ra, kneza« (stsl. *knędzъ*, rus. *knjaz'*, hrv. *kněz*, usp. njem. *König* »kralj«, eng. *king*).¹⁰⁵

Ubrzo nakon širenja po istočnoj Europi Goti su se pojavili na *limesu* Rimskoga Carstva na Dunavu. Već u prvoj polovici 3. st. zabilježeni su njihovi prepadi u Meziji i Trakiji. Preko Dunava nisu, međutim, prelazile samo vojske, već se ondje i trgovalo, a širili su se i kulturni utjecaji i kršćanska vjera. U 4. st. Goti su prihvatili kršćanstvo. Ključnu je ulogu u tome odigrao njihov biskup *Wulfila*, koji je na gotski preveo Novi Zavjet. Taj je tekst očuvan do danas, ali u samo jednom rukopisu, *Codex regius*, koji se čuva u Uppsali u Švedskoj. Možemo biti sigurni da je rukopisa, ali i drugih kršćanskih tekstova, na gotskom jeziku bilo više, no svi su oni nestali tijekom stoljeća. Neki su zacijelo namjerno uništeni jer su Goti bili sljedbenici arijanizma, hereze nazvane po opatu Ariju koji je propovijedao da Isus, iako sin Boga, nije bio iste biti kao i Bog Otac.

Wulfila je za svoj prijevod izmislio posebno gotsko pismo. Ono se većinom sastojalo od prilagođenih slova grčkoga alfabeta kojemu su, za glasove koji nisu postojali u grčkome, pridodana neka slova preuzeta iz runskoga pisma. To je prvi od nekoliko primjera da izum novoga pisma dugujemo samo jednom čovjeku (slično će, nekoliko stotina godina poslije, sv. Konstantin izmisliti novo pismo Slavenima). Pritom treba napomenuti da su Goti već imali svoje runsko pismo u vrijeme kad je Wulfila za svoj prijevod izmislio novo, gotsko pismo; runski su natpisi na gotskome zabilježeni uglavnom na oružju i pronalaze se posvuda kuda su prolazile gotске vojske, pa je jedan zagonetni zavjetni natpis ispisan runama pronađen i na budističkom hramu u dalekoj Indiji, gdje su ga ostavili neki gotski trgovci. To samo pokazuje koliko je dalek bio doseg utjecaja istočnoeuropske državne tvorevine koju su u prvim stoljećima nove ere osnovali Goti. S druge strane, činjenica da je Wulfila prijevod Novog zavjeta napisao na novom pismu pokazuje i kolika je bila simbolička moć runa, koje su bile povezane s poganskom magijom: nov religijski i kulturni početak za Gote simbolički je tražio i novo pismo.

Wulfila je zaređen za biskupa u Carigradu 341, kad je ondje vladala arijanska hereza. Kako su i car Konstantin i patrijarh Eusebije bili arijanci, i Wulfila je prihvatio taj oblik kršćanske vjere, što je poslije znatno otežalo integraciju Gota u zemljama gdje je pravovjerni kršćanski puk bio u većini.

Premda su Konstantin i njegov suvladar Licinije zaustavili provalu Gota 315. godine, u isto vrijeme kad je počinjao proces njihova pokrštavanja na

¹⁰⁵ O slavenskim posuđenicama iz germanskoga v. osobito Pronk-Tiethoff 2013. Većina takvih riječi spada u semantička polja vojne, tehničke i državne terminologije.

dunavskom limesu, svega pola stoljeća poslije (378) gotaska je vojska od sudno porazila rimsku u bitki kod Hadrijanopola (današnji Edirne u europskoj Turskoj). Nakon te bitke Rimljani su bili prisiljeni dopustiti Götima da se nasele unutar granica Carstva kao saveznici (*foederati*). Time je učinjen ozbiljan presedan, jer je bilo vrlo teško postići da se naseljenici integriraju u rimsko društvo i kulturu, a ostavljeno im je i da žive po vlastitim zakonima. Tijekom idućih desetljeća taj će se obrazac s germanskim barbarima sve češće ponavljati, što će dovesti do unutrašnjeg preobražaja rimske države na svakom planu, uključujući i lingvistički.

Upravo su Vizigoti pod Alarikom prvi zauzeli Rim 410. g. Iako je prijestolnica zapadnog dijela države tada već bila u Ravenni, bilo je to prvi put u osamsto godina da je zauzet »Vječni Grad«, što je na stanovnike Carstva djelovalo kao pravi šok. Gotsko osvajanje Grada bio je povod svetomu Augustinu da napiše svoju knjigu o filozofiji povijesti, *De civitate Dei* (*O državi Božjoj*). Ta je knjiga odgovor na pitanje koje je u to doba mučilo obrazovane ljude poput Augustina: kako je moguće da je tisućgodišnjem Rimu došao kraj? Sv. Jeronim se pitao kako itko može biti siguran ako je Rim osvojen, a mnogi su kršćani smatrali da je osvajanje bilo kazna za štovanje poganskih bogova. Svima je još svježja u pamćenju bila zgoda kad je kršćanska većina, na nagovor milanskog biskupa i propovjednika Ambrozija, odlučila ukloniti kip božice pobjede, Viktorije, s rimskoga foruma (394), usprkos rječitom protivljenju senatora s njihovim predvodnikom Simahom. Nije li Simah upravo tvrdio da će odustajanje od tradicionalnih simbola moći Rima, pa bili oni i poganski, biti kobno za grad?

Pa ipak, pravi se kraj Zapadnoga Carstva dogodio tek oko dvije generacije nakon gotškoga osvajanja Rima. Tijekom druge polovice 4. i prve polovice 5. stoljeća rimska je politika bila da se germanskim barbarima dopusti naseljavanje unutar granica Carstva. Ondje bi im se ostavljala velika autonomija u njihovim unutrašnjim poslovima, uz uvjet da u ratovima nastupaju kao saveznici rimskih legija, no da istovremeno sve ključne luke na Sredozemlju ostanu čvrsto u rimskim rukama. O pomorskoj trgovini žitom s provincijom Afrikom (današnji Tunis) ovisilo je snabdijevanje Rima i velikog dijela Italije, i dok je ta trgovina bila sigurna, ekonomska je osnovica Zapadnoga Carstva bila čvrsta. Međutim, sredinom 5. st. pr. Kr. Vandali su prvi među barbarima naučili ploviti, te su prešavši u Afriku zauzeli rimsku žitnicu. To je, više nego razmjerno mala razaranja koja su u Italiji uzrokovali gotski ratovi početkom stoljeća, dokrajčilo Zapadno Rimsko Carstvo. Vandali su pod vodstvom svojega kralja Genserika naposljetku opustošili Rim 455. g. u naletu divljaštva zbog kojeg je njihovo ime u budućim pokoljenjima postalo sinonimom za razaranja i pljačku. Dva desetljeća poslije (476) Odoakar, vođa istočno-

germanskog naroda Scira, svrgnuo je posljednjeg zapadnorimskog cara Romula Augustula, što se konvencionalno smatra krajem Zapadnog Rimskog Carstva. Pa ipak, u očima suvremenika taj događaj nije bio onoliko dramatičan koliko on može izgledati nama, smatramo li ga simboličnim krajem jedne ere. U rimskim školama i dalje su se učile gramatika i retorika i iako razina pismenosti nije više bila kao u doba Augusta ili Trajana, pismenih je ljudi još bilo razmjerno mnogo u raznim dijelovima zapadne Europe, a stanovnici gradova koji su još postojali od Hispanije do Ilirika smatrali su se rimskim građanima i govorili su vulgarnolatinški. Prema svjedočenju Orosija (oko 375. – nakon 418), Alarikov nasljednik Ataulf rekao je u prisutnosti sv. Jeronima da, budući da je uvidio da su Goti preveliki barbari i da na tlu Carstva ne može napraviti novu državu Gotiju, želi preobraziti Rim i vratiti mu veličinu, ali pod gotskim vodstvom (*Historiae adversum paganos*, 7.43.4–6). Premda taj iskaz, poznat i kao »Ataulfova deklaracija«, zvuči kao dio rimske i katoličke propagande protiv arijanskih Gota, teško je vjerovati da je potpuno izmišljen, budući da ga Orosije spominje u vrijeme kad su protagonisti još bili živi, odnosno kad je još bio u živom sjećanju suvremenika.¹⁰⁶ Proces »barbarizacije« tekao je polako i nema jednoga presudnog događaja koji bi odredio kada je civilizirano Zapadno Rimsko Carstvo postalo skupinom barbarskih državnica. U ekonomskom smislu, prekretnica se na zapadu dogodila kad je sredinom 5. stoljeća zbog barbarskih osvajanja u Hispaniji i Africi prekinuta trgovina žitom na zapadnom Sredozemlju, o kojoj je ovisila privreda Italije, a zatim ponovno kad je sredinom 6. stoljeća kolabirao sustav prikupljanja poreza, o kojem je ovisila carska blagajna, kao i blagajna prvih barbarskih država koje su naslijedile Rim. Od toga doba jedino zemlja ostaje izvorom bogatstva i moći, odnosno porezni prihod to prestaje biti. Privilegij raspolaganja zemljom kraljevi su dodjeljivali svojim vazalima, ili su pak zemlju vazali sami otimali u mnogobrojnim feudalnim ratovima. Na istoku Sredozemlja, u Bizantu, sustav prikupljanja poreza preživio je najezde barbara, ali je trgovinu žitom s Egiptom sredinom 7. stoljeća prekinuo prodor Arapa, od kojega se Carigrad jedva oporavio.

GERMANI I HUNI

Gotski su pritisak na Rim, koji je doveo i do njihova naseljavanja u Italiji, a potom i južnoj Francuskoj i Španjolskoj, potaknuli Huni, stepski nomadi koji su prekinuli gotsku prevlast istočno i sjeverno od Dunava u po-

¹⁰⁶ V. i James 2014: 48.

sljednjim desetljećima 4. stoljeća. O jeziku i etničkoj pripadnosti Huna vrlo se malo toga pouzdano zna, no najčešće se čuje pretpostavka da su oni govorili nekim turkijskim ili mongolskim jezikom.¹⁰⁷ Rimski i grčki autori zabilježili su svega nekoliko riječi hunske jezika i one sve izgledaju kao da pripadaju nekom indoeuropskom jeziku, npr. ime posmrtno svetkovine *strava* i naziv alkoholnoga pića *meddo*, što može biti i slavenska riječ (usp. rus. *měd* »medovina, alkoholno piće«). Neka imena hunskih poglavica i plemena zvuče turkijski, no to u mnogojezičnoj državi kakva je bila hunska ne mora ništa značiti. U tim burnim stoljećima barbarskih najezdi onomastičke su konvencije bile podjednako fluidne kao i državne granice. Got Kasiodor (*Cassiodorus*), koji je postao rimskim političarom i piscem u 5. st., imao je grčko ime, a Got Apsikal, bizantski general koji se koncem 5. stoljeća borio protiv Isaurijaca (stanovnika jedne pokrajine u Maloj Aziji), imao je negermansko, vjerojatno hunske ime. Ime je Asparuha (7. st.), vladara turkijskih Bugara koji su dali ime današnjoj Bugarskoj, bez sumnje iransko. I ime najpoznatijeg hunske vođe, *Attile*, kojega su Rimljani zvali »Bičem Božjim«, izgleda kao deminutiv gotske riječi *atta* koja znači »otac«. Posve je sigurno da su hunske vođe, uključujući i samoga Atilu, bili višejezični, te su uz hunske govorili i gotski, a neki od njih vjerojatno i latinski jezik. Grčki pisac Prisko, koji je bio diplomat na Atilinom dvoru negdje u Panoniji, jasno svjedoči da su Huni, uz svoje barbarske jezike, hunske i gotski, govorili i latinski, jer su mnogi imali posla s Rimljanima.¹⁰⁸

Kako god stvari stajale s hunske jezikom, Huni su prvi od konjaničkih stepskih naroda koji će između 5. i 9. stoljeća iz stepe prodrijeti u Europu i zadati udarac etabliranom političkom poretku. Rimski se država jedva uspjela othrvati Hunima, koje je odsudno porazila u bitki na Katalaunskim poljima u Galiji (451). Rimljani bi tu bitku bili zacijelo izgubili da im u njoj nisu pomogli njihovi vizigotske saveznici pod Teoderikom, koji je – za razliku od Atila – bio pokršten i prilično asimiliran barbarin. Nedugo nakon bitke Atila je umro, a preostale Hune porazio je savez germanskih naroda u bitci kod Nedave (*Nedao*) u Panoniji 454. g. Nedugo zatim utopili su se u moru ostalih barbara na istočnim granicama raspadajućeg Zapadnog Rimskog Carstva. Obrazac nomadskih najezdi nakon Huna i iranskih Alana, koji su uglavnom nastupali kao rimski saveznici, nastavili su Avari u 6. stoljeću i turkijske Bulgari u 7. stoljeću,¹⁰⁹ a zatim i Mađari na koncu 9. stoljeća. Dok u slučaju Alana, Bugara i Mađara nije ne-

¹⁰⁷ O tome v. Maenchen-Helfen 1973.

¹⁰⁸ V. Maenchen-Helfen 1973: 382.

¹⁰⁹ Bulgari su turkijski narod koji je nametnuo vladajuću dinastiju slavenskim stanovnicima zemlje kojoj je dao ime (Bugarska). Treba ih, dakle, razlikovati od slavenskih Bugara.

poznato kojim su jezikom govorili, o jeziku Avara postoje različita mišljenja, no najvjerojatnijim se čini da su govorili nekim turkijskim jezikom. Oni su 558–559. pod svojim kaganom Bajanom¹¹⁰ iz dubina srednjoazijskih stepa prodrli do granica Bizanta i zatražili danak od cara, kako bi mu pomogli u ratu s ostalim barbarima. Do 580. uspjeli su postati najmoćnija sila na dunavskom *limesu* Bizanta, a 626. zajedno sa svojim vazalima Slavenima neuspješno su opsjedali i Carigrad. Njihova je država opstala do konca 8. stoljeća, kada ju je uništio Karlo Veliki, a nedugo potom oni posve nestaju iz povijesnih izvora. U svakom slučaju nema nikakve dvojbe da su horde, koje su svi ti narodi sa sobom povelili prema zapadnoj Europi, uvijek bile višejezične. Redovito bi plemena stepskih jahača, okupljena pod nekim karizmatskim vođom poput Atila, povukla u pljačku i osvajanje mase lokalnoga stanovništva, koje je moglo govoriti germanski, slavenski ili neki treći jezik. Budući da je došljaka iz stepe redovito bilo razmjerno malo, vjerojatno je da se tijekom nekoliko generacija njihov jezik gubio, čak i ako se u višim slojevima zadržala svijest o izvornoj etničkoj pripadnosti konjaničkoj eliti Alana, Huna, Avara ili Bulgara.

Slično je bilo i s Germanima; naselivši se unutar područja Carstva, i oni su vjerojatno brzo postali dvojezični, barem u višim slojevima koji su poprimili elemente rimske kulture i civilizacije, ne gubeći pritom svijest o svojem germanskom identitetu i podrijetlu. Po svjedočenju nekih antičkih pisaca, uz plemenski identitet Gota, Scira, Vandala, Sveva, Franaka i drugih, Germani su dijelili i svijest o germanskom identitetu, koji se oblikovao u opreci spram posve akulturiranih starosjedilačkih Rimljana. Bizantinac Prokopije u 6. st. piše o istočnim Germanima (3.2.2–5): »U ranije doba bilo je mnoštvo gotskih naroda, kao i danas, ali najvažniji su među njima Goti, Vandali, Vizigoti i Gepidi. I svi oni, iako se međusobno razlikuju imenima, ne razlikuju se ničim drugim. Jer svi oni imaju svijetla tijela i plavu kosu, visoki su i naočiti, dijele pravne običaje i zajedničku religiju. Svi su, naime, po vjeroispovijesti arijanci, i imaju jedan jezik koji se zove gotski. I mislim da su svi oni potekli iz jednoga plemena, a poslije su se stali razlikovati po imenima onih koji su vodili pojedine skupine«. I kasnije germanske predaje potvrđuju da je među Germanima – ili barem među velikim skupinama germanskih plemena – u doba seobe naroda postojala svijest o zajedničkoj pripadnosti. U srednjem vijeku među Skandinavcima i Nijemcima pjevale su se još pjesme o gotskom vojskovođi Teoderiku (njem. *Dietrich*), koji je 493. osnovao ostrogotsku državu u Ravenni. Premda je velik dio života proveo u Bizantu, gdje je u mladosti obrazovan kao talac bizantskoga cara, i u Italiji, gdje je za nje-

¹¹⁰ Od njegova imena potječe hrvatska tradicionalna titula *ban*, kao što titula *cara* potječe od Cezarova imena, a titula *kralja* od imena Karla Velikoga.

gov i svoj račun ratovao s Odoakarom i drugima, i premda je uz svoj materinski, istočnogermanski gotski govorio i grčki i latinski jezik, u srednjovjekovnoj Njemačkoj Teoderika su još vidjeli kao »svojeg« nacionalnog junaka o kojem su pjevane pjesme: u srednjovisokonjemačkoj pjesničkoj tradiciji, uključujući i slavnu *Pjesmu o Nibelunzima*, on je postao *Dietrich von Bern* (po Veroni, koja se njemački nazivala Bern, gdje je Teoderik imao palaču). Predaja o njemu dospjela je i na Island, gdje mu je posvećena srednjovjekovna *Piðrekssaga*.

Možemo pretpostaviti da germanske barbare u doba seobe naroda nije povezivao samo zajednički jezik, već i običaji, zakoni, i karakteristična usmena pjesnička predaja. Ta je predaja zabilježena u srednjovjekovnom aliterirajućem junačkom pjesništvu čiji su najpoznatiji primjeri staroengleski *Ep o Beowulfu* i odlomak starovisokonjemačke »Pjesme o Hildebrandu«. Osim toga, za germanski je identitet bila bitna i opreka spram domaćeg, romanskog stanovništva koje je živjelo, ili pokušavalo živjeti, na rimski način. Za to su romansko stanovništvo ranosrednjovjekovni Germani imali i ime: *Walxōz. Čini se vjerojatnim da je to ime isprva označivalo Kelte, zapadne susjede Germana. Jedno se od keltskih plemena zvalo *Volcae*, što je u germanskom posuđeno kao *Walxōz. To pleme zabilježeno je još u 3. st. pr. Kr. kao plemenski savez koji je poharao Grčku (v. str. 71), a poslije za pleme toga imena u Galiji i Hispaniji znaju i Cezar i drugi antički pisci. Premda je ime keltsko, izvorna je etimologija nejasna (moguća je veza sa stir. *folc* »vlažan«, srvelš. *golchi*, pa bi *Volcae* izvorno bili »stanovnici vlažnih, močvarnih predjela«). Germani su to ime prenijeli na stanovnike Rimskoga Carstva, što se vidi po nazivima kao što su njem. *Welsch* za Francuze (i druge Romane), flamanski *Walsch* za romanske Valonce u Belgiji i švicarski njem. *Churwelsch* za retoromanske stanovnike kantona Chur. U engleskom je *Welsh* (od steng. *Wealisc*) preneseno na Velšane, čiji su predci u doba doseljenja Anglosasa još bili stanovnici rimske provincije Britanije. Od Germana su ovaj naziv preuzeli i Slaveni, koji su njime također označivali Romane; u hrvatskoj je to ime, *Vlasi*,¹¹¹ stalo označivati nomadske stočare koji su u srednjem vijeku govorili balkanskim romanskim (poslije rumunjskim), a u poljskom je *Włosi* ime za Italiju (usp. i mađ. *Olaszország* »Italija«, što je preuzeto iz slavenskoga).

Nemamo dokaza da je među Germanima u ranom srednjem vijeku postojao etnonim kojim su oni sami sebe označivali; naziv *Germani* je latinski, a njegova je etimologija nejasna. Ipak, čini se vjerojatnim da je većina germanskih naroda za sebe, ali i za druge Germane, upotrebljavala ter-

¹¹¹ Iscrpno o povijesti Vlaha v. u Mirdita 2009.

min *þiuda (usp. got. *þiuda*, steng. *ðeod*), koji je značio jednostavno »narod«. Iz te je germanske riječi izveden pridjev *þiud-iska-, odakle dolazi naziv kojim Nijemci nazivaju sami sebe (*Deutsch*), kao i naziv kojim Englezi zovu Nizozemce (*Dutch*).

Naravno da je pitanje etniciteta u ranom srednjem vijeku vrlo složeno, kao uostalom i u naše doba. Međutim, ne treba se zavaravati da je naša slika etničke pripadnosti rezultat umjetne konstrukcije koja je nastala uslijed političke propagande i ostvarivanja političke moći koja se oslanjala samo na privid o navodnom zajedničkom podrijetlu.¹¹² Ljudi kao Teoderik bez sumnje su imali više slojeva svojega identiteta, pa i etničke pripadnosti, i mogli su je instrumentalizirati kako im je kada bilo politički oportuno.¹¹³ Teoderik je, kako smo vidjeli, bio i obrazovani Grk, i rimski političar, i gotski vojskovođa, i on u tome zacijelo nije vidio proturječnosti, kao što suvremeni europski političari mogu biti rođeni u Poljskoj, obrazovani u Engleskoj, a raditi kao zastupnici u Europskom Parlamentu u Bruxellesu. Društvena elita (i navodna »elita«) uvijek stvara najšire socijalne kontakte, najviše putuje i stupa u miješane brakove (iz kojih i sama često potječe), no na nižim razinama društva krugovi etničkog i svakog drugog identiteta su uži i obuhvaćaju manje. Časnici u Teoderikovoj vojsci bili su manje »Rimljani« od njega, a ono što ih je kao zajednicu držalo zajedno bili su jezik, odanost vođi i skup predaja o zajedničkim kulturnim vrijednostima i podrijetlu; sredstvo prenošenja tih predaja nisu bile objektivne povijesne knjige, već usmena poezija koju su dijelili i drugi germanski narodi. Ta je predaja po svojoj naravi bila fiktivna, nepovijesna, no u svijesti ljudi onoga doba ta je predaja bila ono što ih je držalo na okupu i odvajalo od »Rimljana«, Romana koji su imali svojeg Vergilija i Livija. Opreka je između Germana i Romana u Teoderikovoj državi na prijelazu iz 5. u 6. st. još bila tolika da je čak i sklapanje braka između tih dviju skupina stanovništva bilo zakonom zabranjeno. Iako etnicitet nije nešto zadano rođenjem ili podrijetlom, već se stvara i mijenja u povijesnom procesu, jezik je bitan činilac u njegovu oblikovanju.¹¹⁴ Proširena dvojezičnost i višejezičnost nisu nešto što proturječi postojanju etniciteta ili njegovoj važnosti za pripadnike dvojezičnog ili višejezičnog druš-

¹¹² Za takvo gledište v. npr. Gillett, ur. 2002.

¹¹³ V. Pohl 1998.

¹¹⁴ Chris Wickham (2010: 100-104) poriče važnost jezika u oblikovanju identiteta barbarskih Germana u 5. i 6. stoljeću, upozoravajući da u djelu Grgura Tourskog (6. st.) o povijesti Franaka nema naznaka da su se Franci teško sporazumijevali s Romanima, ili da je jezik predstavljao problem u funkcioniranju merovinške države. Dvojezičnost je sigurno bila raširena, no odatle ne slijedi da franački aristokrati nisu znali tko su i koji im je prvi jezik. Ruska je aristokracija u početku 19. stoljeća bila dvojezična, i uz ruski je tečno govorila i francuski, pa ipak bismo teško porekli da je iskazivala prilično domoljublje u velikom ratu s Francuzima 1812. (v. str. 251).

tva kakvo je bila, primjerice, rano-srednjovjekovna Italija. Jasno je, dakle, i da je u svijetu ranoga srednjovjekovlja postojala opreka između »mi« i »oni«, ali se ona konstituirala na različite načine za različite pripadnike društva.

Na koncu, valja uvijek imati na umu da je broj doseljenih Germana u većini dijelova Rimskoga Carstva uvijek bio manji od broja starosjedilačkog, romanskog stanovništva. Iznimka su ovoj tvrdnji vjerojatno Britanija, u kojoj proces romanizacije nije uznapredovao onoliko koliko u ostalim provincijama, i možda izolirani dijelovi Galije i područja uz Rajnu, gdje su i prije provale barbara živjeli slabo romanizirani Gali, odnosno Germani. Međutim, u središnjim provincijama Carstva, koje su oduvijek bile i gušće naseljene, Germani su se doslovce utopili u moru domaćeg stanovništva. Jedna procjena govori da u Hispaniji nikad nije bilo više od dvjesto tisuća Germana (uključujući ne samo najbrojnije Vizigote, već i Sveve i Vandale koji su ostavili manje tragova), dok je stanovništvo te provincije u 5. i 6. stoljeću dosegalo možda i deset milijuna ljudi.¹¹⁵

Tijekom šestoga su stoljeća gotovo posvuda na području nekadašnjeg Zapadnog Rimskog Carstva nastale države germanskih barbara. Velikim su dijelom Britanije zavladali Angli, Sasi i Juti, koji su u to doba još bili pogani. Kršćanski su se britski poglavi-

¹¹⁵ V. Todd 1995: 175. Drugi autori, npr. Wallace-Hadrill (1985) i Chris Wickham (2010: 101), smatraju da je Gota u Španjolskoj bilo i manje, možda ne znatno više od 70 tisuća ljudi.

Europa oko 500. g. n. e.

ce održali samo na zapadu otoka, a na njihovim je dvorovima prevladao jezik iz kojega će postupno nastati starovelški na sjeveru i kornički na jugu. Latinski, koji je u Britaniji ionako bio rasprostranjen uglavnom u malobrojnim gradovima, ubrzo je izišao iz uporabe. Angli, Sasi i Juti pokršteni su 597. g. misijom sv. Augustina Canterburyjskoga, no živjeli su u odvojenim kraljevstvima od kojih je najznačajnijim postalo kraljevstvo Wessex. Ono je pod Alfredom Velikim koncem 9. st. *de facto* ujedinilo anglosaski dio Britanije, iz kojeg će kasnije nastati Engleska. Najvećim dijelom Španjolske i Portugala vladali su Vizigoti, koji su bili kršćani, ali arijanci, sljedbenici heretičke sekte opata Arija. Oni su se stoga razmjerno teško integrirali s romanskim stanovništvom u provincijama kojima su zavladao. Slično je bilo i s Vandalima, čija se vlast održala u provinciji Africi (današnji Tunis) razmjerno kratko, dok njihovu državu u 6. stoljeću nije uništio Bizant. Sjeveroistočnom španjolskom pokrajinom Galicijom i sjevernim dijelom današnjeg Portugala u 5. i 6. stoljeću vladali su Svevi, čije ime etimološki odgovara Švabama (njem. *Schwaben*), skupini Germana koja se proširila otprilike iz područja današnje pokrajine Baden-Württemberg.¹¹⁶ Poput Vandala, i Svevi su bili u prvom redu pljačkaška skupina koja iza sebe nije ostavila mnogo tragova ni u arheološkim nalazima, ni u jezičnom nasljeđu. Njihovom su državom ovladali Goti u drugoj polovici 6. st. Gotska je država u Španjolskoj doživjela znatan uspon za kralja Reccareda, koji je prvi odbacio arijanizam i prihvatio katoličku vjeru, i njegovih nasljednika početkom 7. stoljeća. Jednu od najvažnijih knjiga ranoga srednjovjekovlja, *Etymologiae sive origines (Etimologije ili počela)*, upravo je u to doba napisao biskup Izidor iz Seville (oko 560–636). U njoj se čitav kozmos, počevši od Boga preko čovjeka do nežive prirode, opisuje kroz riječi latinskoga jezika, njihovo značenje i pseudoetimološke veze. Naravno da Izidorova etimološka metoda nije bila znanstvena u današnjem smislu: riječ *aranea* »pauk« on izvodi od *aer* »zrak«, jer se pauci navodno hrane zrakom, a *baculus* »štap« od imena boga vina, *Bacchusa*, jer pijan čovjek treba štap da bi hodao; čak i kad pogađa točne etimološke veze među korijenima riječi, Izidorova su objašnjenja pučke mudrosti, pa tako primjerice riječ *medicina* izvodi iz korijena koji je u *modus* »mjera«, jer umjerenost liječi bolesti. Izidor svojim djelom nije htio utemeljiti znanstveno proučavanje jezika. Njemu je prije svega bilo stalo do izlaganja osebujne verzije augustinske filozofije po kojoj vrijednost ne treba tražiti u svijetu i njegovu izučavanju, već u Riječi i njezinoj tumačenju. Rana kršćanska civilizacija zasnovana na Božjoj riječi i odnose među stvarima vidjela je kroz odnose među riječima. Također treba napomenuti da je Izidorov latinski, kao i latinski službenih zapisa s

¹¹⁶ V. Neumann 1988.

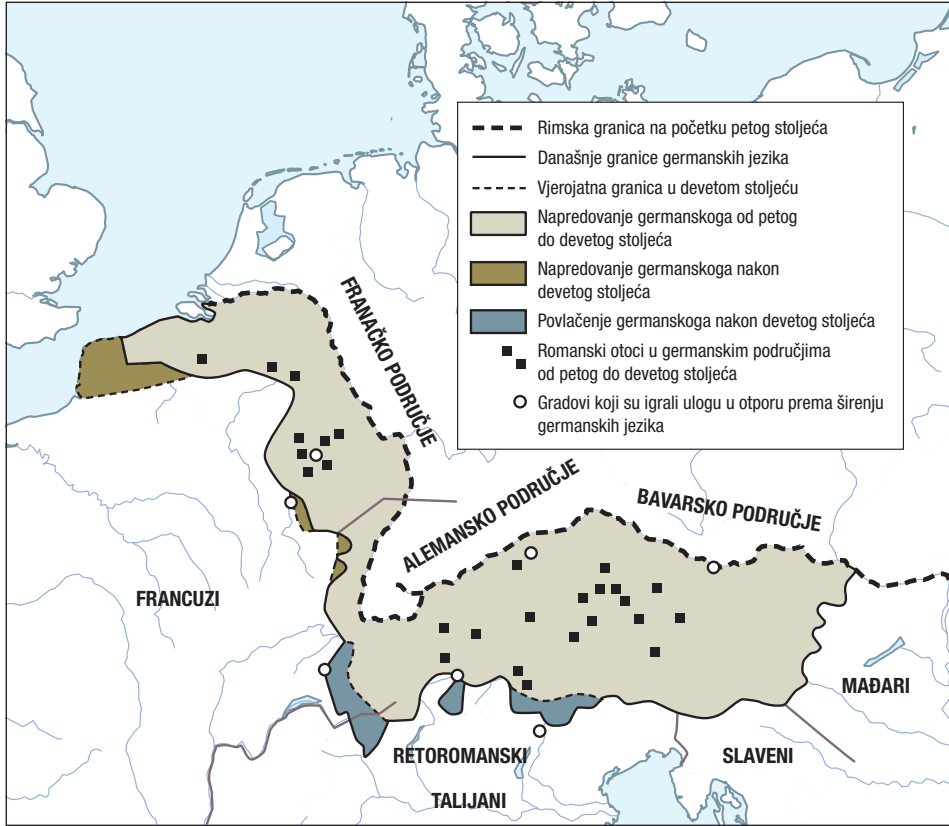
koncila vizigotskoga kraljevstva u Toledu, na znatno višoj razini od barbarskog latinskog tekstova koji su u to doba nastajali u merovinškoj Franačkoj Državi.

Sjevernom su Italijom isprva vladali arijanski Ostrogoti, no 568. g. sjeverni dio poluotoka zaposjeli su Langobardi, po kojima je ime dobila pokrajina Lombardija. Njih su iz njihove domovine u zapadnoj Panoniji potisnuli Avari, o kojima će još biti riječi poslije. I Langobardi su, poput Gota, bili arijanci, no za razliku od njih učinili su znatno manje napora da se integriraju u rimski pravni i kulturni sustav u sjevernoj Italiji koju su osvojili. Kao što priznaje i njihov povjesničar, Pavao Đakon, tijekom druge polovice 6. stoljeća njihovu su vladavinu obilježili uglavnom pljačka i otimačina te progoni ranijih rimskih posjednika. Tek koncem 7. stoljeća langobardska je aristokracija prešla na katoličanstvo, no dotad je moć Langobarda u Italiji znatno oslabjela. Njihovu je državu 774. dokrajčio Karlo Veliki.

Velik je dio Italije sredinom 6. stoljeća potpuno opustošen zbog kuge i ratova koje su ondje Goti vodili s Bizantincima, čiji je vojskovođa Belizar (*Belisarius*) nakratko ponovno uspostavio bizantsku vlast ne samo u Italiji već i u velikom dijelu Sredozemlja, uključujući sjevernu Afriku i jug Španjolske. Galiju su većinom zaposjeli Franci, čiji se vladar Hlodwig (latinski *Clovis*, njemački *Ludwig*, a francuski *Louis*) pokrstio u drugoj polovici 5. stoljeća prihvativši katoličku vjeru. Oni su 507, u bitci kod Poitiersa, pobijedili Vizigote i dokinuli njihovu vlast u južnoj Francuskoj, te su od tada do arapskih osvajanja u 8. st. Vizigoti ostali ograničeni na Španjolsku. Istočnim su dijelom današnje Francuske zavladao Burgundi, istočnogermanski narod čija je država, kao vazal Merovinga, a potom Karolinga i francuskih kraljeva, preživjela do razvijenoga srednjeg vijeka. O borbi Burgunda protiv Huna pod Atilom preživjela je legenda zabilježena u srednjovisokonjemačkoj *Pjesmi o Nibelunzima*.

U Iliriku je vlast Ostrogota trajala kratko, te je koncem šestoga stoljeća u toj opustošenoj provinciji nastao pravni i civilizacijski vakuum. Znamo da je kuga 541–542. jako opustošila upravo istočni dio Carstva; vjeruje se da je oko četvrtine stanovništva istočnoga Sredozemlja izginulo,¹¹⁷ što je, posebno u područjima udaljenijim od središta vlasti (Carigrada), moralo

¹¹⁷ Osim kuge, opadanju broja stanovnika u Europi doprinijela je i glad izazvana jakom zimom 535–536; vjeruje se da je te godine drastičan pad temperature uzrokovao oblak prašine i dima, koji je nastao zbog erupcije nekog vulkana ili pada meteorita. Na Balkanu (uključujući Grčku) stanovništvo je opalo s pet milijuna ljudi oko g. 500. na samo tri milijuna ljudi oko 650, a nakon doseljenja Slavena ponovno je bilo oko pet milijuna ljudi g. 1000. (Russell 1973). Naravno da su takve procjene kretanja stanovništva vrlo okvirne i spekulativne, ali drastičan pad populacije sredinom 6. st. nije sporan.

Granica romanskoga i germanskog u zapadnoj Europi

dovesti do potpunoga kolapsa društvenih institucija. Rimske vlasti više nije bilo, a vlast germanskih naroda nikad se nije posve udomačila, te je Ilirik postao lakim plijenom novim barbarima, Slavenima. Oni su, predvođeni Avarima, oko 600. g. po predaji zaposjeli i razrušili najveći grad na istočnoj obali Ilirika, Salonu. No prije no što kažemo nešto više o tim novim barbarima, pogledajmo što je preostalo od jezika Germana u zemljama s većinskim romanskim stanovništvom.

GERMANSKO-ROMANSKA SIMBIOZA I MODELI ZAMJENE JEZIKA

Svi romanski jezici imaju znatan broj posuđenica iz germanskih jezika; općeromanskih germanizama ima osobito u nekim semantičkim sfera-

ma, poput vojne terminologije i naziva za boje, usp. npr. tal. *blu*, fr. *bleu* »plav« spram njem. *blau*, tal. *bianco*, port. *branco*, fr. *blanc* »bijel« spram stvnjem. *blanch* »bijel, sjajan«, fr. *brun*, tal. *bruno* »smeđ« spram njem. *braun*, tal. *guerra*, šp. *guerra*, fr. *guerre* »rat« spram eng. *war*, fr. *garder*, tal. *guardare* »čuvati« spram eng. *ward*. Na sličan način općeromansku rasprostranjenost imaju pridjevi poput šp. *rico*, fr. *riche* »bogat« (usp. njem. *reich*), tal. *fresco*, fr. *frais*, šp. *fresco* »svjež« (usp. njem. *frisch*, eng. *fresh*). Mnogo je više riječi germanskoga podrijetla ograničeno samo na jedan ili dva romanska jezika, ili na njihove dijalekte, pri čemu su takve riječi u španjolskom i portugalskom većinom iz gotškoga, u francuskome iz franačkoga, a u talijanskome iz langobardskoga. Različite izvore germanizama u romanskim jezicima ponekad odaje njihov glasovni lik, jer gotski je bio istočnogermanski jezik, dok su franački i langobardski pripadali dvama različitim skupinama zapadnogermanskih jezika (franački istveonskoj, a langobardski erminonskoj, v. str. 65).

U francuskome su takvi germanizmi najbrojniji, budući da je u ranom srednjem vijeku u velikom dijelu sjeverne Francuske vladalo romanско-germansko dvojezičje, a granica između romanskoga francuskog i germanskog niskofranačkoga, koja danas prolazi Belgijom, uspostavljena je razmjerno kasno.¹¹⁸ Toponimija i povijesni dokumenti pokazuju nam da je oazā govornika romanskoga bilo u južnoj Njemačkoj do Dunava, a u današnjoj Nizozemskoj i zapadnoj Njemačkoj do Rajne (osobito u području Trieria) sve do 9. stoljeća.¹¹⁹ O germansko-romanskoj dvojezičnosti svjedoče i rijetki latinski natpisi na franačkom području tijekom 6. i 7. stoljeća, primjerice natpis na grobu kraljice Arnegunde pronađen u St. Denisu kraj Pariza (*Arnegundis regine*, oko 570).¹²⁰ U vrijeme dok se franačkim jezikom nije pisalo, Franci su zadržali latinski kao jezik pismenosti, iako je pismenih ljudi u njihovoj državi bilo razmjerno malo.

Utjecaj franačkoga na francuski ne očituje se samo u leksiku već i u drugim jezičnim razinama, osobito u fonologiji i sintaksi. Fonološki je utjecaj franačkoga vidljiv u glasu *h*, koji se u starofrancuskom još izgovarao, a danas se očituje u nedostatku kontrakcije (stezanja) samoglasnika ispred riječi koje su njime počinjale, usp. fr. *l'homme* »čovjek«, *l'hôte* »domaćin« spram *le hameau* »zaselak«, *le héraut* »glasnik«. U tim se primjerima član *le* stapa sa samoglasnikom ispred riječi koje su u klasičnom latinskom imale *h* (lat. *homo*, *hospes*), koje se u romanskom više nije izgovaralo, ali to se ne događa i ispred riječi s germanskim (franačkim) *h*, koje je mnogo

¹¹⁸ O nastanku granica između romanskih i germanskih jezika u Europi v. Van Durme 2002.

¹¹⁹ V. Wolff 1971: 56-57.

¹²⁰ V. Todd 1995: 201.

dulje opstalo u jeziku (usp. njem. *Heim* »dom«, *Herold* »glasnik«). U sintaksi je germanizam primjerice inverzija u francuskim upitnim rečenicama, koja nije tipična za druge romanske jezike, ali je pravilna u zapadnogermanskome, usp. fr. *Vient-il?* »Dolazi li (on)?« i njem. *Kommt er?* spram izjavnih rečenica *Il vient* »On dolazi«, njem. *Er kommt*. Na sličan način, u međusobnim dodirima galoromanskoga i franačkoga razvila se bezlična konstrukcija tvorena pomoću imenice koja znači »čovjek«, usp. fr. *On parle* »Govori se« (*on* < lat. *homo* »čovjek«) i njem. *Man spricht* »Govori se« (*man* < *Mann* »čovjek«). Naposljetku, francuski odstupa od većine romanskih jezika po tome što u pravilu ne dopušta ispuštanje subjektne osobne zamjenice u rečenici: dok u talijanskom možete reći *Parla francese* »(On) govori francuski«, u francuskom se ne može (u izjavnoj rečenici) reći *Parle français (mora se reći *Il parle français*), slično kao u njemačkom, nizozemskom i drugim germanskim jezicima. Primjerice, u njemačkom je nemoguće **Spricht französisch*, ali pravilno je *Er spricht französisch*. Stoga se vjeruje da je i ovo obilježje francuske sintakse nastalo pod germanskim utjecajem.¹²¹ U okcitanskom, na jugu današnje Francuske, gdje je germanskih utjecaja bilo manje, subjektna osobna zamjenica može se izostaviti.

U talijanskome među rane germanizme spadaju riječi poput *guancia* »obraz«, *stincio* »cjevanica«, *balcone* »balkon«, *zaffo* »čep«, koje su posuđene iz langobardskoga, i *bosco* »šuma«, *guanto* »rukavica«, *galoppare* »galopirati«, koje su – možda uz posredovanje starofrancuskoga – posuđene iz franačkoga (usp. fr. *bois*, *gant*, *galoper*). U španjolskome su stari germanizmi, primjerice, *estoque* »bodež«, *ganar* »zaraditi«, *albergue* »sklonište«, *botín* »plijen«, *ayo* »učitelj, tutor« i dr. Neki su od njih iz gotškoga, a neki iz franačkoga. Iz germanskih su jezika (većinom iz gotškoga) i tradicionalna imena koja su često nosili kasniji španjolski kraljevi, kao Fernando, Alfonso, Elvira, Rodrigo, a i oko dvije tisuće toponima posijanih po čitavoj Španjolskoj i dijelovima Portugala. Čini se da jezici Vandala i Sveva, koji nisu uspostavili trajnije države ni na Iberskom poluotoku ni u sjevernoj Africi, nisu ostavili leksičkih tragova. Posuđenice i toponimi iz tih jezika ne samo da nisu zabilježeni u romanskim jezicima, nego ih nema ni u berberskim jezicima ni u arapskom kojim se govori u Tunisu, a kojim su dva stoljeća vladali Vandali.

U ranom srednjem vijeku, kada su mnogobrojne riječi posuđene iz germanskih jezika u romanske, dogodili su se i obrnuti procesi. Mnoge riječi

¹²¹ Takve jezične pojave, koje dijele francuski, njemački, gdjekada i nizozemski i sjeverni talijanski dijalekti, J. van der Auwera pripisuje »jezičnom savezu Karla Velikoga« (*Charlemagne Sprachbund*, usp. van der Auwera 1998), nazvanim tako po prvom vladaru područja na kojem su ta zajednička jezična obilježja nastala. O tome v. i dalje.

u germanskim jezicima, osobito one koje označuju elemente napredne rimske materijalne i duhovne kulture, posuđene su iz latinskoga, usp. npr. njem. *Strasse* »ulica«, eng. *street* < lat. (*via*) *strata* »poravnana (cesta)«, njem. *Ziegel* »cigla«, eng. *tile* < lat. *tegula* »crijep«, njem. *Münze* »novčić« < lat. *moneta*, njem. *Bier* »pivo«, eng. *beer* < lat. *biber* »napitak«, njem. *schreiben* »pisati« < lat. *scribere*, njem. *Zins* »najamnina« < lat. *census*, njem. *Pfeil* »strijela« < lat. *pīlum* »kratko koplje« itd. Latinski sufiks *-ārius* koji dolazi u imenicama koje znače zanimanja posuđen je kao stvnj. *-āri* (njem. *-er*) i eng. *-er*, usp. lat. *molinārius* »mlinar« > stvnj. *mulinari* (> njem. *Müller*), eng. *mill*. Isti je sufiks posuđen i u irskom kao *-aire*, gdje dolazi i u posuđenim riječima i u onima koje su izvedene iz domaćih korijena, usp. npr. stir. *notaire* »pisar« < lat. *notarius*, *echaire* »uzgajivač konja«, što je izvedeno od *ech* »konj«. Slično je i u slavenskome, gdje je sufiks *-arjъ* posuđen uz germansko (vjerojatno gotsko) posredovanje, usp. stsl. *rybarъ* »ribar«, polj. *kucharz*, hrv. *kùhār* (od korijena koji je u *kuhati*) itd.

Svi su se germanski barbari na području Carstva dakle jezično asimilirali, s izuzetkom Anglosasa u Britaniji i djelomično Franaka i Alemana u najzapadnijim predjelima rimske Germanije i Galije.¹²² Njima možemo pridodati i Gepide, koji su se naselili u Daciji, otrgnutoj od Rimskog Carstva već oko 270. g., i Bajuvare (koji su dali ime Bavarskoj), naseljene na području današnje Austrije (rinskoga Norika). Germanski su povjesničari pisali povijesti svojih naroda na latinskome (npr. Jordan *Povijest Gota* u 6. st. i Pavao Đakon *povijest Langobarda* u 8. st.), a i zakonici germanskih kraljeva pisani su latinskim (npr. franačka *Lex Salica* ili langobardski zakonik kralja Rotarija). Asimilaciji je svakako doprinijelo to što su u napučenijim i ekonomski razvijenijim provincijama Germani bili u manjini, usprkos činjenici da su ponegdje pribjegavali bespoštednoj pljački i raseljavanju domaćeg romanskog stanovništva koje je graničilo s genocidom (npr. Svevi u Galiciji i Langobardi neposredno nakon zauzimanja sjeverne Italije). Točne brojčane odnose između Germana i romanskih starosjedioca ipak teško možemo utvrditi čak i za središnje provincije Carstva, a još manje za rubna područja i za one predjele izvan rimskih granica gdje su se također naselili Germani, primjerice za područje istočno od Tise kojim su od 5. do 7. st. vladali germanski Gepidi. Ne možemo znati ni u kojoj su mjeri oni nametnuli svoj jezik lokalnom stanovništvu Panonije (ni kakav je točno taj jezik bio), a ne znamo ni koliko je govornika gepidskoga jezika preživjelo 7. stoljeće kada su državu Gepida uništili Avari.

¹²² V. Schrijver 2014. Autor iznosi smjelu tezu da je za neke jezične promjene u visokojnjemačkome odgovoran romanski supstrat, v. str. 65.

SLAVENI

U drugoj polovici 6. stoljeća, uz germanske barbare i Avare, na granicama Bizanta pojavljuju se Slaveni, narod koji je dotad bio posve nepoznat antičkomu svijetu. Možda su ranije bili poznati pod imenom *Veneti* (v. str. 81), no pokušaji da ih se poistovjeti s *Neurima*, narodom koji spominje još Herodot (4.105–106), posve su neuvjerljivi.¹²³ Romanizirani Got Jordan u svojoj *Povijesti Gota* (34–35) ističe da se Veneti nazivaju i Slavenima i Antima:

Ab ortu Vistulae fluminis per immensa spatia Venetharum natio populosa consedit, quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur.

»Od izvora rijeke Visle po golemim prostranstvima obitava mnogobrojan narod Veneta. Njihova se imena možda razlikuju na raznim mjestima i u raznim obiteljima, no u prvom se redu nazivaju Slavenima i Antima.«

Jordan dakle vjeruje da je domovina Slavena negdje u južnoj Poljskoj (na drugom mjestu kaže da im je područje rasprostranjenosti od ušća Save u Dunav do Dnjestra i Visle, *a laco Mursiano usque ad Danastrum et Visc-la*). Nadalje, Jordan svjesno Slavene, ili barem jedan njihov dio, poistovjećuje s Venetima, pri čemu naravno ne misli na predrimske stanovnike sjeveroistočne Italije, već na narod istoga imena koji je u blizini Baltika spominjao već Tacit (v. str. 81). Jordanova konfuzija nije slučajna, jer je u mnogim germanskim jezicima zabilježeno da se Slaveni nazivaju upravo imenom koje potječe od imena Veneta, germanski *windiska-. Od te germanske riječi potječe stariji njemački naziv *Windisch*, što je još uvijek ime kojim se nazivaju, primjerice, koruški Slovenci, i *Wendisch*, što je ime za dio Lužičana. Ako Tacitovi Veneti nisu govorili neki oblik (vrlo rano) praslavenskog ili baltoslavenskoga, već neki drugi, iščezli, indoeuropski jezik, tada su Germani ime za svoje bivše susjede na istoku jednostavno prenijeli na Slavene kad su im ovi postali novim susjedima, onako kao što su naziv za zapadne susjede (*Walxōz, što je isprva označivalo Romane) prenijeli na Velšane (v. str. 116).

Slaveni ulaze u obzor bizantskih pisaca otprilike u isto vrijeme kad i latinskih; Prokopije (*Historia arcana* 18, *De bello Gothico* 3.14) poznaje Slavene pod imenima *Sklabēnoi* i *Ántai*, pri čemu se čini da su ovi potonji neki istočnoslavenski plemenski savez. Jordan ih smješta *a Danastro usque ad Danaprum*, »od Dnjestra do Dnjepra«. Ime *Ántai* (u lat. izvorišta *Antes*) najvjerojatnije je iransko, i može se izvesti iz iranske riječi *anta- »granica, kraj« (osetski *ätt'iyä* »zadnji«), što bi značilo da su Anti

¹²³ O tome v. Matasović 2008: 40–41.

bili doslovno »krajišnici« ili »Ukrajinci«. *Mauricijev strategikon* (11.2-4) ističe da se Slaveni od Avara razlikuju ponajviše načinom života i vojnom taktikom. Ovi pisci bili su, naravno, ponajviše zainteresirani za vojnu snagu i organizaciju barbara koji su tada ugrožavali Bizant, te od njih doznajemo da su Slaveni bili neka vrsta pješaštva avarskih konjanika, koji su se smatrali elitnim postrojbama. Zajedno s Avarima Slaveni su po predaji razrušili i zauzeli Salonu, najveći grad u Iliriku, a neuspješno su početkom 7. st. opsjedali i Carigrad.

Arheološka kultura koja se s velikim stupnjem vjerojatnosti može pripisati govornicima praslavenskoga naziva se Korčak, a rasprostirala se između Dnjestra na jugu, zapadnoga Buga na zapadu i Pripjatskih močvara na sjeveru; istočna je granica te kulture slabije određena, no možda se protezala sve do Dnjepra.¹²⁴ Upravo na tom području, sjeverno od Karpat i zapadno od Dnjepra, posvjedočena je najveća koncentracija hidronima koji se mogu pripisati praslavenskomu jeziku.¹²⁵

Praslavenski jezik, koji lingvisti rekonstruiraju i koji se govorio na prijelazu iz 6. u 7. stoljeće, bio je po svemu sudeći dijalekatski posve neraščlanjen. Sve kasnije razlike među slavenskim dijalektima i jezicima mlađega su datuma, a možemo pretpostaviti i da su se sve do 11. st. jezične promjene s jednoga kraja slavenskoga svijeta mogle širiti na drugi, kao i da su se govornici raznih varijanata slavenskoga međusobno vrlo dobro razumjeli.¹²⁶ Kako objasniti činjenicu da se jedan tako jedinstven jezik, u svega stotinjak godina, proširio na golemom području srednje i jugoistočne Europe? Zacijelo nije slučajno što se širenje praslavenskoga vremenski podudara s nastankom države Avara, te je iznesena pretpostavka da je praslavenski bio nešto poput »službenog jezika« te države.¹²⁷ Morali su postojati i drugi slavenski dijalekti na prijelazu s 6. na 7. stoljeće, neki su od njih možda bili i prijelazni balto-slavenski dijalekti, no sve ih je isti-

¹²⁴ V. Curta 2001. Ovaj autor, a i neki drugi zapadni povjesničari ranoga srednjeg vijeka (npr. Wickham 2010: 492) poriču da ima smisla govoriti o slavenskom etničkom identitetu u ranosrednjovjekovnom razdoblju; tvrdi se da su »Slaveni« ime koje su Bizantinci i Franci dali heterogenoj masi barbara na svojim istočnim granicama, a da etnička svijest tih barbara nije dosegala dalje od plemenskoga identiteta. S tim je u opreci činjenica da se lingvistički može pokazati maksimalno jedinstvo praslavenskoga jezika još na koncu 6. stoljeća na velikom zemljopisnom prostoru, kao i činjenica da su Slaveni, gdje god su se naselili, sa sobom donijeli svoj prilično jedinstven sustav pravnih običaja, religiju, i usmenu tradiciju (o tome v. osobito Katičić 1998).

¹²⁵ Udolph 1979, Trubačev 1991.

¹²⁶ Razdoblje u kojem su se jezične inovacije širile po čitavom slavenskom području naziva se »općeslavenskim« u opreci spram »praslavenskoga« razdoblja, odnosno razdoblja maksimalnog jezičnog jedinstva Slavena. Za periodizaciju slavenskoga v. Matasović 2008 i Holzer 1995.

¹²⁷ V. Pritsak 1983. O Slavenima i Avarima v. i Pohl 1995.

snuo praslavenski, kao jezik višega društvenog prestiža, budući da su upravo njega prihvatili i Avari. Iako nedokaziva, ta se pretpostavka čini plauzibilnom, jer povezuje dva povijesna procesa koji se odvijaju u isto vrijeme i na približno istom području (širenje avarske vlasti i praslavenskoga jezika), a koji bi se, inače, morali slučajno podudarati.

Ako je avarska vlast pridonijela širenju praslavenskoga srednjom Europom i Balkanom, teže je objasniti kako se praslavenski proširio na istoku, osobito na području današnje Rusije, gdje se avarska vlast nije protezala. Međutim, treba istaknuti da imamo mnogo razloga vjerovati da su se, u razdoblju dok se praslavenski širio srednjom Europom, u većem dijelu europske Rusije još govorili uralski i baltijski jezici. Slavensko je područje tada još zacijelo bilo ograničeno na područje Ukrajine, sa središtem oko srednjega i gornjega Dnjepra. Istraživanja ruskog lingvisti V. N. Toporova¹²⁸ pokazala su da su imena rijeka u velikom dijelu sjeverne Ukrajine, Bjelorusije (sjeverno od Pripjatskih močvara) i zapadne Rusije, gotovo sve do Moskve (npr. *Oka, Uča, Upa, Kleva*), pripisiva baltijskim jezicima, koji su se u pretpovijesti protezali mnogo dalje na istok nego u vrijeme kad su posvjedočeni. Pleme *Goljad'*, koje je nedaleko od Moskve zabilježeno u srednjovjekovnim ruskim kronikama, nedvojbeno je baltijsko, a rani se oblik njegova imena, *Galindai*, pojavljuje već kod Ptolemeja (usp. lit. *gālas* »granica«). Najvjerojatnije se na području baltijskoga supstrata proširio neki rani oblik istočnoslavenskoga, iz kojeg će nastati staroruski jezik srednjovjekovne kijevske i novgorodske Rusije. Pritom su ključnu ulogu odigrali skandinavski pljačkaši i trgovci koje je ostatak Europe poznavao pod imenom Vikinzi, a koje su drevni Rusi nazivali Varjazima. Oni su u ranom srednjem vijeku kontrolirali plovne riječne putove između ušća Dvine na Baltiku i ušća Dnjepra u Crno more, a njima se pripisuje i osnutak ruske države. Pa ipak, iz njihova jezika u ruskom nije preostalo ništa više tragova nego iz jezika Avara u ostalim slavenskim jezicima, tek pokoje osobno ime ranih ruskih vladara kao što su *Oleg* (od nordijskoga *Helgi*), *Igor* (od stnord. *Ingvar*) i neka druga.

Preživjeli su jezici barbara koji su sa sobom donijeli i nametnuli nov, održiv ekonomski i društveni model, ondje gdje je stari model kolabirao. Tri različita skupina jezika, koje se pojavljuju u tom ključnom razdoblju (6–7. st.), odgovaraju tri nova društveno-ekonomska modela. Germanski model bio je motiviran pohlepom za zemljom, na koju se moglo naseliti poljoprivredno stanovništvo, i za blagom, koje se moglo opljačkati (ili kao danak utjerati) od Rima i podijeliti među barbarskim vođama. Avarski model (koji su donekle slijedili i neslavenski Bulgari) bio je moti-

¹²⁸ V. osobito Toporov 1962.

viran težnjom za pokoravanjem i pljačkom, ali ne i za naseljavanjem ote- tih zemalja, koje nomadskim stočarima i konjanicima nisu bile potrebne: nomadski konjanici idu za svojim stadima ne obazirući se na granice, a lokalno stanovništvo pljačkaju i pokoravaju, ali mu ne otimaju zemlju. Prva dva modela mogla su postojati samo u vrijeme dok je još postojala rimska država, sa svojim porezima i akumulacijom bogatstva, koje su sve tri skupine barbara iskorištavale. Treći, slavenski, lako je preživio propast Zapadnoga Carstva i znatno slabljenje Istočnoga, jer njemu je bila potrebna samo zemlja za naseljavanje, a njezina dostupnost nije ovisila o tome tko je njome vladao. Slaveni, koliko vidimo iz povijesnih izvora, nisu sa sobom donijeli složenu društvenu hijerarhiju, a njihovo je društvo, u usporedbi s društvima germanskih naroda, bilo relativno egalitarno. Bizantinac Prokopije svjedoči da Slaveni žive »u demokraciji«, a čak su i riječi za vladara u slavenskim jezicima posuđene iz germanskih jezika: riječi *knez* (prasl. *кнѣдзь) i *car* (prasl. *цѣсарь, *цъсарь, od gotškoga *kaisareis*, izvorno od Cezarova imena) posuđene su još u pradavna vremena (v. str. 111), a riječ *kralj* (prasl. *korljъ, od imena Karla Velikoga) nešto poslije, koncem 8. st. Egalitarnost zasnovana na rodovskoj organizaciji društva, neovisnoj o političkom poretku i vrhovnoj vlasti, možda je bila upravo onaj čimbenik koji je slavenskoj društvenoj organizaciji, a posredno i slavenskom jeziku, davao stabilnost. Tako su Avari, a s njima i njihov jezik, nestali gotovo bez traga, dok je od bugarskoga preostala samo poneka posuđenica u južnoslavenskim jezicima (npr. hrvatske riječi kao *biser* i *bubreg*). Germani su se na području bivšega Carstva uglavnom jezično asimilirali, a njihov je jezik preživio samo ondje gdje su rimska vlast i društvene institucije posve kolabirale, često i prije njihova dolaska. To se dogodilo prije svega u Britaniji, donekle i u onim dijelovima Germanije i Norika (današnje Austrije) gdje rimska vlast nikad nije bila posve čvrsta i gdje nije bilo velikih urbanih središta iz kojih bi se širile rimske kulturne i pravne institucije. S druge strane, Slaveni su u pravilu ostali u područjima gdje su se naselili, a i slavenski je jezik preživio na golemom području od poljske obale Baltika do bugarske obale Crnoga mora i hrvatske obale Jadrana. Povijesno gledano, njihov je ekonomski i društveni model ispao najuspješniji.

DOLAZAK ARAPA

Dosad smo se u ovom pregledu europskih jezika u ranom srednjem vijeku bavili uglavnom središnjom Europom i sudbinom Zapadnog Rimskog Carstva, a zanemarili smo periferne dijelove kontinenta. Počnimo prvo sa zapadom. Tek što su se zaustavile najezde Huna, Avara i Bulgara na

Europu s istoka, s jugozapada je teritoriju bivšega Rimskog Carstva zaprijetila nova opasnost. Početkom 8. stoljeća velik dio Španjolske osvojili su Arapi. Oni su se na španjolsko kopno iskrcali 711. pod vodstvom Tariqa ibn Ziyada, a njihov je siloviti prodor zaustavila tek franačka vojska Karla Martela u bitki kod Poitiersa 732. Mnogi povjesničari koji ne vjeruju u važnost presudnih bitaka za svjetsku povijest skloni su podcijeniti ono što se dogodilo kod Poitiersa 732, no nakon te bitke Arapi više nikad nisu ozbiljno zaprijetili zapadnoj Europi.¹²⁹ Malobrojnija franačka vojska, koja se sastojala uglavnom od pješništva, uspjela je poraziti premoćnu arapsku konjicu, koja je već koristila stremene, u ono vrijeme vrhunsku tehnološku inovaciju pomoću koje će upravo franačka oklopna konjica osvojiti velik dio srednje Europe u vrijeme Karla Velikoga. Teško nam je ne zapitati se što bi se bilo dogodilo da Franci, poredani u čvrstu liniju oboružanu dugim kopljima poput grčke falange, toga dana nisu izdržali juriš arapskih konjanika na šumovitom brdu između Toursa i Poitiersa. Bi li danas velik dio zapadne Europe, poput sjeverne Afrike, govorio arapski? U svakom slučaju, zbog pobjede kod Poitiersa arapski je jezični i kulturni utjecaj tijekom idućih nekoliko stoljeća ostao ograničen na Iberski poluotok, i tek se postupno probijao na ostale dijelove Europe. To se uglavnom zbivalo zbog arapskih prijevoda grčkih filozofa i izvornih arapskih doprinosa znanosti s kojima se, posredstvom hibridne romanско-arapske kulture srednjovjekovne Španjolske, upoznao i ostatak Europe. U Toledu je postojala jedna od prvih škola za prevodioce, kojima dugujemo mnoge srednjovjekovne prijevode arapskih, ali posredno i grčkih djela na latinski, budući da su neki grčki spisi (npr. dio Aristotelova opusa) prvo prevedeni na arapski, a tek iz arapskoga na latinski. Iz arapskog su u srednjovjekovni latinski, pa tako i u suvremene europske jezike dospjele važne riječi i s njima povezani apstraktni pojmovi kao *algebra* (od arap. *al-ğabr*, dosl. »sastavljanje«,¹³⁰ *alkohol* (od arap. *al-kuḥūl* »antimon, prah od antimona«),¹³¹ *almanah* (od arap. *al-manāḥ* »astronomski priručnik, kalendar«); prefiks *al-* u tim riječima dolazi od arapskoga određenog člana, a bez člana su iz arapskog posuđene riječi kao *gaza*, *karat*, *madrac*, *tarifa*. Iz razumljivih razloga najviše je arabizama u španjolskome (nešto manje u portugalskome), gdje su čak i riječi poput prijedloga *hasta* »do« i uzvika *ojalá* posuđene iz arapskoga. Drugi su arabizmi u

¹²⁹ Otprilike u isto vrijeme (739) Bizantinci su uspjeli zaustaviti arapsku najezdu na Malu Aziju.

¹³⁰ Riječ je nastala po naslovu knjige arapskog matematičara Al-Hwarizmija iz 9. st. (*Al-ğabr wa-l-muqābala* »Sastavljanje i ujednačavanje«). Od imena tog učenjaka nastala je riječ *algoritam*, proširena u većini europskih jezika.

¹³¹ U srednjovjekovnom latinskom jeziku alkemičara *alcoholum* je počelo označivati esenciju tvari, a suvremeno se značenje razvilo preko izraza *alcoholum vini* 'esencija vina'.

španjolskom npr. *ceró* »nula« (usp. i fr. *zéro*, eng. *zero*), *alcalde* »gradonačelnik«, *alcachofa* »artičoka« (usp. i tal. *carciofo*, fr. *artichaut*), *algodón* »pamuk« (usp. i fr. *coton*, eng. *cotton*) itd. Neke su arapske riječi posuđene i u druge europske jezike na Sredozemlju, tijekom stoljeća trgovanja i ratovanja s Arapima, npr. u talijanskom *ragazzo* »dječak« (od arap. *raqqas* »glasnik«) i *magazzino* »skladište, magazin« (od arap. *mahzan*). Tijekom srednjeg vijeka jezični su utjecaji između europskih jezika i arapskoga bili uzajamni; tako šp. *alcázar* »utvrda« dolazi od arapskoga *al qasr*, no ta je arapska riječ posuđena iz latinskoga *castrum* (*al* je arapski određeni član). Riječ *alkemija* dospjela je u europske jezike preko šp. *alquimia*, iz arap. *al-kīmiā*, no i arapska je riječ posuđenica iz grčkoga *khēmeía* »kemija«. Stanovništvo pod arapskom vlašću na jugu Španjolske razvilo je i osobit romanski jezik, mozarapski,¹³² kojim su govorili i kršćani i muslimani tijekom srednjega vijeka, a pisao se arapskim pismom.

BRITANSKO OTOČJE

Sjeverno od Španjolske, Britansko je otočje u petom stoljeću bilo područjem izrazito burnih zbivanja. Budući da su im legije bile potrebne na Kontinentu, kako bi branile ono što je ostalo od Zapadnog Carstva, Rimljani su 410. povukli vojsku iz Britanije i poručili preostalim rimskim građanima da se snalaze kako znaju. Germani, prisutni kao plaćenici na istoku Otoka već stotinjak i više godina, stali su se masovno naseljavati i dijeliti nebranjenu zemlju. Gradovi su kolabirali jer više nije bilo vila i velikih zemljoposjeda koji bi ih ekonomski uzdržavali, a trgovina s ostatkom Carstva drastično se smanjila. Na zapadu i sjeveru Britanije, dakle u područjima gdje rimska kultura i jezik ili nisu prodrli nikako, ili se nisu do kraja udomačili, i dalje se govorilo keltskim britskim jezikom, koji je na istoku nestao neobično brzo i ostavivši vrlo malo traga u jeziku germanskih osvajača. Ranih britskih posuđenica u staroengleskome gotovo da nema, a staru keltsku toponimiju istočnog dijela Britanije u velikoj je mjeri zamijenila nova, germanska.

U ta nesigurna vremena dio se stanovništva sa zapada Britanije iselio, prije svega u Bretanju, koja je po tim britanskim izbjeglicama dobila ime. Ondje su uspostavili trajnu zajednicu koja je do vremena Karla Velikoga ostala neovisnom državom, a i poslije je, sve do 16. stoljeća, zadržala visok stupanj autonomije. Ljudi koji su u 5. stoljeću pobjegli iz Britanije nisu govorili latinskim, već britskim, keltskim jezikom, koji se u Bretanji

¹³² O mozarapskom i drugim romanskim jezicima na Pirenejskom poluotoku u srednjem vijeku v. Vuletić 2006.

razvio u bretonski jezik. Izbjeglica je bilo i na sjeverozapadu Španjolske, u pokrajini Galiciji, o čemu svjedoči srednjovjekovna onomastika te pokrajine. Međutim, ondje se britski jezik nije sačuvao, već su se došljaci asimilirali sa starosjediocima, te se razvio romanski galicijski jezik, koji je u dijalekatskom smislu bliži portugalskom nego kastiljanskom, premda se danas govori u Španjolskoj.

Iako Rim nikada nije osvojio Irsku, znamo da je na istočnoj obali toga otoka bilo rimskih trgovačkih naseobina, a i rimski se novac može pronaći u mnogim dijelovima toga otoka. Štoviše, Irsku u rimsko doba nisu posjećivali samo trgovci, već i učeni ljudi, jer je najstarije irsko pismo, kojim se pisalo još od 4. st. posl. Kr., gotovo sigurno izmislio netko tko je poznao način kako se u rimskim školama u Galiji naučavala podjela glasova. Naime, slova *ogamskoga pisma*, koja uopće ne podsjećaju na latinička slova, raspoređena su u skupine koje odgovaraju onima na koje su rimski gramatičari u 4. stoljeću dijelili glasove latinskoga jezika. Prema svjedočanstvu svetoga Patrika, koji je velik dio mladosti proveo kao rob u Irskoj početkom 5. stoljeća, ondje je već tada bilo dosta kršćana, bilo da su poput njega oteti kao robovi, bilo da su prešli na kršćanstvo u Irskoj. Njima se on i odlučio vratiti, pošto je bio pobjegao u Britaniju gdje je nakon toga zaređen za biskupa. Iako Patrik nije bio ni jedini kršćanski misionar u to doba u Irskoj, niti je najvjerojatnije bio najstariji među njima,¹³³ njegova je misija u razmjerno kratkom vremenu postigla velik uspjeh, i koncem 6. st. Irska je već bila pretežito kršćanska zemlja. Otok je bio politički rascjepkan na mnoštvo malih kraljevstava, koja su često ratovala, ali kulturno jedinstvo davala mu je kasta obrazovanih pjesnika, pravnika i čuvara starih predaja, koji su se na staroirskom nazivali *fili* (nom. jd. *fili*). Oni su slobodno putovali od plemena do plemena, a po svemu sudeći govorili su razmjerno standardiziranim oblikom staroirskoga, jer u čitavoj srednjovjekovnoj irskoj književnosti nema svjedočanstva o postojanju dijalekata, kao u slučaju drugih europskih jezika ranoga srednjovjekovlja. Njihova je kultura bila usmena i nisu se služili ogamskim pismom da bi zapisali svoja književna djela. Čini se da je upravo njihovo prihvaćanje kršćanstva bilo presudno u pokršćavanju Irske, a osim toga, ti su domaći učenjaci razmjerno brzo od poganskih svećenika i vračeva postali kršćanskim redovnicima, koji su ne samo znali latinski, već su ubrzo latinskim slovima stali pisati i svoj domaći, staroirski jezik. Njima dugujemo prvu europsku književnost na nekom jeziku koji nije klasičan (grčki ili latinski), no o tome će još biti riječi u idućem poglavlju. Ovdje treba samo istaknuti to da je postojanje domaće klase obrazovanih

¹³³ Sv. Patrik nam je ostavio autentične spise koji opisuju prilike u Irskoj petoga stoljeća, usp. Matasović 2004b.

ljudi znatno pomoglo brzom razvitku redovništva, a time i latinske pismenosti u Irskoj.

Zavidna razina kulture i pismenosti koja se u 7. i 8. stoljeću razvila u Irskoj, djelomično je izvezena i na Kontinent. Irski su redovnici, naime, u to doba osnovali nekoliko značajnih samostana u zapadnoj Europi, u čijim su se skriptorijima prepisivale knjige važne za kontinuitet zapadnoeuropske kulture. Sveti Gall je oko 613. osnovao samostan u Švicarskoj (*Sankt Gallen*), a sv. Kolumban je samo godinu poslije osnovao samostan Bobbio u sjevernoj Italiji. Ti su irski svetci i njihovi učenici sa sobom donijeli latinske rukopise, prepisane u Irskoj, pomoću kojih su se obrazovale generacije redovnika. Budući da je i među njima bilo mnogo Iraca, na marginama latinskih rukopisa s tekstovima Psalama, poslanica sv. Pavla, ali i Vergilija i drugih rimskih klasika, sačuvane su glose, kratke bilješke na staroirskom jeziku koje tumače latinski tekst. Većina je takvih glosa iz kasnoga sedmog i osmog stoljeća, iz vremena dok su učeni ljudi slobodno cirkulirali između Irske i europskoga kopna.¹³⁴

Naravno da samostani koje su osnovali Irci nisu bili jedina središta pismenosti i kulture u tadašnjoj Europi, no mjesta poput Sankt Gallena važna su zbog toga što su se nalazila izvan Italije, južne Francuske i Španjolske, područja u kojima su veze s antikom ostale jače. Najjača su središta učenosti ostala, ipak, u Italiji, čak i nakon stravičnih razaranja u ratovima između Gota i Bizantinaca u 6. stoljeću. Sveti je Benedikt u Monte Cassinu utemeljio znameniti samostan čiji su knjižnica i skriptorij sačuvali mnoge rukopise od zaborava, a važan je bio i Kasiodorov samostan na jugu Italije, u Vivariju. Sve do Karla Velikoga i početka osnivanja katedralnih i dvorskih škola, takvi su samostani bili jedina mjesta u zapadnoj Europi gdje se uopće moglo naučiti čitati i pisati.

Zahvaljujući postojanju ogamskih natpisa možemo vrlo dobro utvrditi razvoj irskoga jezika tijekom »mračnoga doba«. Ti nam natpisi omogućuju da usporedimo oblike zabilježene u 4. stoljeću s oblicima koji su iz njih nastali u 8. stoljeću, u doba tzv. »klasičnog staroirskoga« na kojem su sastavljene glose pronađene u europskim samostanima. Takva usporedba pokazuje da je na samom početku »mračnoga doba« došlo do dalekosežnih promjena u glasovnoj i gramatičkoj strukturi irskoga jezika.¹³⁵ Primjerice, oblik *velitas* zabilježen na jednom ranom ogamskom natpisu (g. jd. imenice koja znači »pjesnik«) u klasičnom staroirskom glasi *filed*, a osobno ime *Catubuttas* (u g. jd.) odrazilo se u 8. st. kao *Cathbad*. Premda je to nešto manje izvjesno, čini se da je i gramatički ustroj irskoga jezika

¹³⁴ V. McCone *et alii* (ur.) 1994: 221-334 i Matasović 2004a.

¹³⁵ O tome v. prilog Kima McConea u zborniku McCone (ur.) 1994.

u tom razdoblju preživio promjene koje su ga učinile jednim od tipološki najneobičnijih europskih jezika: kao prvo, razvile su se tzv. »konsonantske mutacije«, sustavne promjene početnih suglasnika u riječi izazvane gramatičkim oblikom prethodne riječi u rečenici. Primjerice, imenice ženskog roda u nominativu jednine uzrokuju da početni okluziv u idućoj riječi u rečenici postane homorgani frikativ. Tako pridjev *trebar* »mudar« iza imenice *ben* »žena« glasi *threbar* /prevar/ u sintagmi *ben threbar* »mudra žena«. Staroirski je glagol razvio dvije različite konjugacije čija upotreba ovisi samo o tome stoji li glagol na prvom mjestu u rečenici (tada se upotrebljava tzv. »apsolutni oblik glagola«) ili mu prethodi neka čestica poput negacije (tada se upotrebljava »konjunktivi« glagolski oblik). Tako se »Čovjek ubija konje« na staroirskom kaže *marbaid fer echu* (s glagolom *marbaid* »ubijati« u 3. l. jd. apsolutnog prezenta), a »Čovjek ne ubija konje« kaže se *Ni marba fer echu* (s istim glagolom u konjunktivnom prezentu). Kao što ovi primjeri pokazuju, pravilan poredak sintaktičkih elemenata u rečenici je V (glagol) S(subjekt) O(objekt), po čemu staroirski odstupa od kontinentalnih keltskih jezika i drugih jezika Europe. Zanimljivo je, i bez sumnje nije slučajno, da su ova tipološki neobična obilježja staroirskoga jezika zabilježena i u starovelškom, britskom jeziku koji se u isto vrijeme govorio s druge strane Irskoga mora. Štoviše, znamo da su i u ranosrednjovjekovnom Walesu postojale neke kolonije govornika staroirskoga jezika, a naseobina irskoga plemena *Dál Riata* u Škotskoj preživjela je sve do 9. st., kada je njezin kralj, Kenneth Mac Alpin, ujedinio škotsko kraljevstvo. U tom je kraljevstvu jezik vladajuće dinastije postao *škotski gelik*, jezik koji je potekao iz istoga izvora kao i suvremeni irski.

Postoji mišljenje da su oba otočna keltska jezika pretrpjela utjecaj nekog zajedničkog, neindoeuropskog supstratnog jezika koji se govorio na Britanskom otočju prije dolaska Kelta. Budući da o tom jeziku (ili jezicima) ne znamo gotovo ništa (o jeziku Pikta v. str. 24), ta je pretpostavka nedokaziva, no ostaje činjenica da su upravo otočni keltski jezici tipološki vrlo različiti od svih drugih jezika Europe, i da su se ta njihova tipološki neobična svojstva najvjerojatnije razvila otprilike u isto vrijeme, negdje u posljednjim stoljećima postojanja Rimskoga Carstva.¹³⁶

¹³⁶ U svojoj novoj i prilično spekulativnoj knjizi (2014) Peter Schrijver tvrdi da i otočni keltski jezici (osobito irski), i zapadnogermanski jezici (osobito staroengleski), i saamski jezici u Skandinaviji, pokazuju na strukturalnoj razini utjecaj supstratnih jezika koji su tijekom pretpovijesti bili rasprostranjeni na sjeverozapadu Europe. Tim jezicima Schrijver pripisuje tendenciju da ne izražavaju gramatička značenja afiksima, već modifikacijom korijena riječi, što se u otočnokeltskom, zapadnogermanskom i saamskom očituje kroz samoglasnički prijeglas, konsonantske mutacije i »konsonantsku gradaciju« tipičnu za saamski (ali i druge baltičko-finske jezike).

Osim otočnih keltskih jezika, tipološki neobičan jezik na krajnjem zapadu Europe je i neindoeuropski baskijski; on se razvio iz akvitanskoga, jezika koji nije zabilježen tekstovima, već samo imenima na natpisima iz doba rimske vlasti. Distribucija tih natpisa pokazuje da se akvitanski prostirao dalje na sjever, sve do rijeke Garonne u Francuskoj, dok je baskijski preživio turbulentno razdoblje ranoga srednjeg vijeka otprilike na području gdje se i danas govori, u pograničju Francuske i Španjolske. Valja na ovom mjestu istaknuti i da mnoga obilježja kojima baskijski tipološki odskače od ostalih jezika Europe (primjerice ergativnost, SOV poredak sintaktičkih elemenata) ne nalazimo u otočnim keltskim jezicima, ali ima i nekih obilježja u kojima se baskijski s njima podudara (v. str. 157).

BIZANT U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Na jugoistoku Europe, Bizant je preživio ratove s Avarima, Slavenima i Arapima, no oni su ga znatno oslabili. Tijekom 7. i 8. stoljeća u Bizantu je opala i razina kulture i pismenosti; Akademiju i ostale škole koje su se povezivale s poganstvom zatvorio je još Justinijan sredinom 529. godine, te je u Bizantskom Carstvu, kao i u zapadnoj Europi, pismenost sve više bila ograničena na Crkvu i njezine institucije, koje su stekle monopol nad obrazovanjem. Ondje se njegovao umjetan jezik pismenosti, izrastao iz antičke *koiné*, ali prilično različit od govornog srednjogrčkog jezika, koji se u pravilu nije pisao. Bizantski pisci zabilježili su tek povremeno neke izraze iz pučkoga govora, poput ne osobito pristojnih uzvika kojima je narod dočekivao Cara na utrckama kočija na carigradskom Hipodromu. Nadalje, na području kojim su vladali Bulgari sačuvani su tzv. »Protobulgarski natpisi«. Oni su pisani govornim srednjogrčkim jezikom, budući da njihovi pisari nisu prošli gramatičke škole u Bizantu te nisu znali pisati književnim jezikom.¹³⁷ I stanovnici tadašnje Bugarske, a po svjedočanstvu toponimije i velik dio stanovnika europskog dijela Grčke, govorili su slavenski. Stanovništvo koje je govorilo grčki povuklo se u veće gradove poput Soluna i Atene, koji su jedva preživljavali okruženi morem slavenskih pridošlica i njihovih turkijskih (avarskih i bulgarskih) gospodara. Kada su Perzijanci, a potom Arapi zauzeli Egipat, uvoz pšenice drastično je smanjen, pa su 618. dokinute subvencije u žitu kojima je država pomagala građane. Uslijed toga, broj stanovnika Carigrada jako se smanjio, pa u 8. stoljeću nije iznosio više od sedamdeset tisuća stanovnika, dok ih je svega dva stoljeća prije bilo više od pola milijuna. Iako je car Heraklije početkom 7. st. reorganizirao bizantsku vojsku i uspješno suz-

¹³⁷ V. Browning 1969: 61-62.

bio Perzijance, već sredinom 7. st. državu su s juga pritiskali Arapi, a sa sjevera Avari. Jedino je flota bizantskih galija, koje su iz svoje baze u Carigradu suvereno vladale istočnim Sredozemljem, jamčila opstanak Carstva.